

Јелица СТОЈАНОВИЋ

СУДБИНА СУГЛАСНИКА Х И СТАРОГ ПОЛУГЛАСНИКА У ПАШТРОВСКИМ ИСПРАВАМА И ГОВОРУ ПАШТРОВИЋА

Како се дијалектологија и историја језика мађусобно преклапају, допуњавају и појашњавају, то смо одлучили да ове двије језичке црте сагледамо из ова два језичка аспекта, синхроног дијалекатског и дијахроног за што ће нам послужити подаци из докторске дисертације Миодрага Јовановића – *Говор Паштровића*¹, односно *Паштровске исправе* у издању Унирекса².

1. Сугласник х

У вези са сугласником х М. Јовановић констатује: „Када смо кренули са истраживањем Паштровића, знали смо – у вези са сугласником х – за двије помало супротне констатације: прва, – овом дијалекту сугласник х је непознат – (Р. Алексић, *Извјештај о говору Паштровића*), и друга, да се х чује чак до Бара и Скадра (Српске народне пословице), коју је изрекао В. С. Карацић након што је обишао Боку, Паштровиће, Црмницу, Ријечку и Катунску нахију”. Јовановић, даље, према прикупљеном материјалу са терена (анализира) судбину полугласника х у разним положајима у ријечи у говору Паштровића и долази до следећих резултата:

¹ За овај рад користили смо се докторском дисертацијом Миодрага Јовановића *Говор Паштровића* коју нам је уступио на коришћење. Докторска дисертација је сада у штампи.

² *Паштровске исправе*, књига 2, Будва 1990.

1. 1. У иницијалној позицији *x* је нестабилно, примјера са чувањем *x* – нема много (нпр. *Хрвацка, храна, херој, Христ*) а најчешће се чује у ријечима новијег страног поријекла, гдје је често у употреби, нпр. *Хрвоје, хилихоптер* и сл.

Примјера без *x* има много, нпр. *ајде, иљада, леба, оћемо, ћак, апс, ајка*.

Према Јовановићу „овакав приказ намеће централно питање: каквог је поријекла иницијално *x*-, старо *x*, или је његово успостављање новијег датума $x > \emptyset > x$ (подржавањем књижевног изговора). Мислимо да има основа размишљати и у једном и у другом правцу – сасвим је, наиме, јасно зашто је у Паштровићима *x* – постојано у ријечима *хотел, Хаваји*, али такође овакво *x* свједочи о постојању базе за његов изговор”.

Овакво размишљање дијалектолога поткрепљује и наш материјал из *Паитровских исправа* које обухватају грађу од почетка 17. вијека до 80-их година 19. вијека, и у континуитету се пише *x*, иако има и примјера губљења. На знатном дијелу српскох говорног подручја у 19. вијеку *x* се није изговарало због чега је и В. С. Караџићу правило много мука, није га ни увео у азбуку у првој фази свог реформаторског рада (1814 – 1818)³. Међутим, у предговору *Пословицама* из 1836. године⁴, након путовања по Црној Гори и Дубровнику, Вук одлучује да уведе *x*.

Сугласник *x* се у *Паитровским исправама* најчешће пише (иако нема много примјера гдје би му етимолошки било мјесто) у *Исправама* из 17-18. вијека, док у оним из прве половине 19. вије-

³ „Писме *x* Србли просто верло тежко изговарају, него га изоставе, или га промиене у друго какво писме, а особито у *v* или *k*”, *Сабрана дела Вука Ст. Караџића; Писменица* 10, Београд 1968.

⁴ У предговору *Пословицама* из 1836, након путовања по Црној Гори и Дубровнику, Вук се одлучује да уведе сугласник *x*. Још 1934. јавља Копитару: „... На великој сам биједи са *x*. У Дубровнику се много изговара, као и у Доброти, и по другим њекојим мјестима по Боци; по Црној Гори изговара се и ђе не би требало (ро. млож. јунаках, женах и т. д.); а по неким се мјестима опет слабо чује особито у почетку и у сриједи”, Вукова преписка I; Београд 1907, стр. 203; и даље: „Видећи ја по народу нашем овако различно изговарање слова *x*, ћео сам у овој књизи да га наштампа свуђ ђе му је гођ право мјесто (по етимологији), па читатељи нека га изговарају како је коме обичније и повољније”, *Сабрана дјела Вука Стефановића Караџића IX*, Београд 1959, стр. 28.

ка имамо више примјера замјене сугласником *к* или губљења. Доследно је писано *Христа*. Примјери са писањем сугласника *х* су:

17. вијек: *Христа*, *Халат*; 18. вијек: *хвала* (1705), *хвалу* (1739), *хвала*, *хоћу* (1784), *хадетима*, *хоћемо* (1737, 1738), *храна* (1745), *хтио* (1800).

Почев од краја 18. вијека *х-* у групи *хћ-* и *хт-* најчешће је прешло у *кћ-*, а у говору Паштровића, према Јовановићевим истраживањима, ријетко је *кћ-*, најчешће је почетни сугласник изостављен. Примјери из *Исправа* су: *кћћехъ* (1776), *кћћехъ* (1767), *кћесмо* (1825), *кће* (1825), *кћеше* (1807, 1834), *кћесмо* (1825), *кћех* (1825, 1834), *кће* (1826), *кћекъ* (1876), *кћћесмо* (1841), *кћехъ* (1866).

Свега су неколика примјера са изгубљеним сугласником *х*: *оћемо* (1797), *оћу* (1832), *ћесмо* (1822), *арћавъ* (1811).

Сугласник *х* у групи *хв-* од основе *хвал-* у говорима (према Јовановићу) редовно даје *ф-*: *зафали*, *фала*, *фалио*. У *Исправама*, и то старијим, чешће је *хв-*, а у каснијим смо забиљежили и једну и другу форму: *хвала* (1705), *хвалу* (1739), *похвалисмо* (1758), *хвала* (1784): *пофалите* (1745), *пофалио* (1800), а од *хв-* забиљежили смо само *ф-*: *пофатисмо* (1745), *уфаћени* (1780).

1. 2. У медијалној позицији у говору Паштровића, *х* се најчешће губи при чему се најчешће у интервокалном положају јавља неки интервокални сугласник (*в*, *ј*), нпр: *греота*, *наоде*, *вра*, *уапсите*, *неотично*, *трбуом*, *круом*, – *буве*, *сувога*, *орава*, *заливе ране*, – *снаја*, *кијати* и сл. Рјеђи су примјери са гласом *х*: *прихода*, *сахрана*, *маха*, *успјеха*, *кухињу*, *охрабрени*.

Једино су за облике придјевске замјенице 3. л. мн. карактеристични дублетни облици *х / г*: *њихове / њихов / њихово .. : њигове / њигово...* Како се *х* у медијалној позицији најчешће губило што, како закључује Јовановић, указује на супротне тенденције (слабљење артикулације и фрикации) у односу на прелазак у *г* (што подразумијева јачање артикулације), то је лик *њигов* настао под утицајем морфофонолошких процеса, могуће под утицајем система (према *његов*).

У *Исправама* се *х* у медијалној позицији, са малим изузецима, пише, што би значило да је било стабилније артикулације него у иницијалној позицији. Тако имамо:

сврха (1600), *захтјев* (1670), *обухваћено* (1710), *имаху* (1766), *нихови* (1775), *биха* (1776), *беху* (1780), *сврха* (1798), *сходно* (1799), *врха* (1799), *находећи* (1800), *ниховъ* (1807), *сврху* (1807), *врха* (1823), *врха* (1829), *верху, нихово* (1829), *врха* (1834), *захтјев* (1834), *находи* (1840), *врху* (1851), *имаху* (1842), *нихове, биху, верху* (1842). У једном примјеру имамо замјену са *-ф-*, код л. з. 3. л. мн. *нифова* (1824) /а и *ниф* – 1824/, а у истој исправи *x* је један пут изостављено: *наодимо*.

Колебљивост, писање са *x*, без *x* или са *j* јавља се код личног имена *Михат* и презимена *Махина* (иако су чешћи примјери без *x*), нпр: *Андрии Махини* (1710), *Станко Миатовъ* (1716), *Андрии Махини* (1726), *Михатъ Андрие Махина* (1745), *Михатъ Андрие Махинића* (1745), *Станку Мијатову* (1775), *Станко Маинић нк. Мијата* (1769), *Мијата Марковића* (1791), *Михатъ* (1797), *Миат Станков Маинич* (1798), *Михату Станкову* (1807), *Мијат* (1829), *Михата Маине* (1831, 1846), *Рада Михатова* (1833), *Раду Михатову Маинићу* (1846), итд, а имамо и примјера са испуштеним, а затим погрешно написаним сугласником *x*: *Мијатова 2x* (1797), *Михатъ* (1799).

1. 3. У финалној позицији у паштровском говору мало је примјера, осим *њих / их*, са изговором *x*: *врх, бих, њих, шах, патријарх, пlex ...* Сугласник *x* најчешће је изгубљен, а нијесу ријетке ни замјене са *к* (ријетко са *ф*), што, како објашњава Јовановић, представља фонетски два супротна правца. У природи гласа *x* је слабљење фрикације, што је довело до његовог губљења, а прелазак у *к* је појачавање основне фрикације (што се објашњава утицајем морфолошких чинилаца): *одма, повр, вр, сирома, њи, одма, бик, звак, рекок, Бечињак, њик, глуф, суф*.

У *Исправама* сугласник *x* је доследно писан у 17. и првој половини 18. вијека (осим у једном примјеру), а у каснијим имамо и примјера губљења (појединачних) и замјењивања сугласником *к* (као и у гоовру) и са *г* (за што у говору нема потврда). Са *-x* има доста примјера па их нећемо све наводити: *имахъ, бехъ* (1606), *врхъ, ихъ* (1670), *свих њених мртвих* (1705), *других* (1705), *даровах* (1745), *крадъниехъ* (1726), *путах* (1745), *кметовах* (1767), *сътимадорахъ, цекинахъ* (1776), *копиахъ* (1798), *цекинахъ* (1825), *нихъ* (1799), *маслинахъ* (1807), *писах* (1825), *врѣхъ* (1828), *суѣахъ* (1846), *бих* (1825).

Замјену са *к* имамо у: *писакъ* (1775), *бикъ* (1840, 2х), *продак* (1840), *реченијекъ* (1775), *кћекъ* (1866), *продадок* (1866); са *г*: *бигъ* (1829), *биг* (1842), са *ф*: *ниф* (1842). Без *х* су: *връ* (1784, 2х), *вр* (1815), *ја Иво Босанић би* (1852).

Ситуација у *Паштровским исправама*, односно често писање *х* у свим позицијама у ријечи (рјеђе се у писању изоставља или замјењује другим сугласницима) у складу је се закључком М. Јовановића у вези са паштровским говором: „колико год глас *х* понекад био више везан за поједине ријечи и облике, а мање за одређене позиције, сматрамо да у савременом паштровском говору постоји артикулациона база за његов изговор и да је кроз историју у овом говору постојао извјестан континуитет и његов изговор”. Доминантно писање сугласника *х* у Исправама (и знатно већа фреквенција у употреби у односу на стање у говорима) може бити условљено и писаним језиком, тежњом за етимолошким писањем, писари су могли долазити у додир са разноликим, и старијим, језичким материјалом. Али, чињеница да нема ни једне исправе у којој би сасвим изостао сугласник *х*, свједочи да његов изговор није био непознат кроз цијелу историју језика Паштровића, напротив.

2. Полугласници

Једна од најинтересантнијих језичких особености архаичнијих говора зетског типа, а и у докторској дисертацији Миодрага Јовановића, јесте рефлекс некадашњег полугласника. Много интересантног материјала, како се истиче у раду, у вези са рефлексом полугласника, налазимо у говорима југоисточне Црне Горе – тамо се, на великом дијалу овог подручја, стари полугласник није изједначио ни са вокалом, а ни са једном другом фонемом и чува се, мање или више – у зависности од локалних говора – посебна вриједност полугласника. Тај се вокал, према Белићу, изговара слично муклом *е* – отвореније *е* и затвореније *а* нијансе. Павле Ивић сматра да је нијанса овог гласа врло промјенљива, тако да се он по изговору и вокалској боји често приближава другим вокалима, обично вокалу *е*. Цијели низ гласовних вриједности – од *а* до *е* – умјесто некадашњег полугласника потврђене су на терену.

Јовановић даље говори о ранијим истраживањима у вези са паштровским говором. Радомир Алексић сматра да је „замјеник

за полугласник у овом говору *e* (звук између *e* и *a*)”, исте је вокалске боје као у Спичу, на истоку, и у Мајинама, на западу Паштровића. И В. С. Карацић (у *Пословицама*) констатује да Црногорци и скоро сви сусједни Приморци изговарају на мјесту некадашњег полугласника један вокал који је ближи самогласнику *e* него самогласнику *a*. Разликују се резултати до којих је у својим истраживањима дошао М. Јовановић: „Према мојим испитивањима савременог паштровског говора, ослоњених на језичком осјећању (као припадник једног од говора полугласничке зоне – пипеског), дужим контактом са типичним представницима овог говора и пажљивим преслушавањем снимљеног материјала са терена, паштровски „полугласник” је глас необичне артикулационе лабилности, веома сличан говору сјеверног сусједа Црмнице – према опису какав је дао Милетић. У низу гласова од *a* до *e* који се, врло често факултативно, могу чути умјесто некадашњег полугласника у свим позицијама у ријечи, нпр. у коријену: *опн љке*, *к љд*, *п љс*, *в љда*, *сн љја*; наставцима: г. мн. *брд љ*, *рук љ*, *брав љ*; у префиксима и предлозима: *с љм љели*, *из љгонимо*, *с љ мнон*.

Како је процес замјене полугласника у јаком положају у српском језику започет још у првој половини 14. вијека, то у свим писаним документима почев од тог периода имамо потврда и примјера који потврђују тај процес (у почетку су примјери рјеђи, касније чешћи и стални).

Паштровске исправе, иако увијек не морају бити типичан показатељ говорних прилика, јер ни сви писари нијесу морали бити из Паштровића, а и ако су били могли су попримити донекле другачили говор боравећи на другачијем говорном просторима у којима су се учили писмености или бавили писарским и преписивачким радом. Али, у највећем дијелу, *Исправе* су, ипак, одсликавале говорно подручје одређеног времена. О томе свједоче и замјене старог полугласника у јаком положају. Наиме, *Паштровске исправе* одликује недоследност, на мјесту старог полугласника пише се час вокал *a* (што је чешће), час вокал *e* (вокал *a* је знатно чешћи у исправама 17. и 18. вијека, а и оним из 19. вијека повећава се број примјера са *e*) и то факултативно, иста лексема је у једној исправу писана са *e*, у другој са *a*, а чак и у истој исправу може бити писана у двије варијанте што би значило да се ту изговарао вокал између *a* и *e*, али како у граfiјском систему није било графема за тај посебан звук то се писар одлучивао за једну од

двије графеме у систему. Знак за полугласник већ је изгубио своју праву функцију, а у савременом говору Паштровића, како закључује Јовановић, „то није глас нимало пасивније артикулације од пуног вокала – то је такође потпуно „нормалан” вокал са препознатљивим фонетско-фонолошким особеностима као и други вокали.” У Паштровским исправама имамо свега неколика примјера гдје је писан полугласник у јаком положају што имплицира да се је изговарао као пун вокал.

Примјера са *a* је много, најчешће се понављају исте ријечи (због стереотипа правно-административног стила): *самъъ*, *Петаръ*, *тестаменат* (1606), *седанъ* (1716), *данасъ* (1716), *са* (1791, 1799), *инструменатъ* (1745, 1823), *данашињи дан* (1745, 1860), *Сћепанъ* (1758), *васакому* (1758), *ва име* (1758), *капак* (1775), *данасъ добара* (1806), *ћустаменатъ* (1807), *еданъ* (1823), *подносилаца* (1823), *помогао* (1824), *одабрао* (1824), *Бабацъ* (1827), *изабраник* (1827), *Митаръ Шојага* (1828), *осамъ* (1836), *синовацъ* (1836), *сагна* (1836), *са* (1840), *купацъ* (140), *Никацъ* (1846), *есанъ* (1852), *самъ* (1852), *купаца* (1846).

Чести су и примјери са *e*, нарочито у каснијим исправама: *денасъ* (1606), *поп Петеръ Сућићъ* (1802), *еденъ* (1802), *осемъ* (1802), *корекецъ црвени* (1802), *данашињи денъ* (1806), *нако кедъ бих ја* (1807), *седенъ* (1815), *денъ* (1807, 1815 ...), *поп петеръ Јанковић* (1807), *иеденъ бокунъ* (1815), *денесъ саден* (1815), *пет племенек* (1822), *денесъ* (1823 2x), *еденъ* (1823), *доберъ еданъ* (1825), *данесъ* (1842), *денъ осемъ едемъ* (1842), *осемъ данесъ* (1844), *седен* (1852 ...), а у наставцима, осим најчешћег *-ахъ*, имамо и *-ехъ*: *ћевешихъ* 81833), *Маинићехъ* (1823), *братучедехъ* (1825) и сл. и то углавном у исправама у којима имамо чешће *e* за полгласник. Вокал *e* немамо ниједанпут у предлозима и префиксиам, редовно је *a*.

Полугласник је писан у једној исправи из 1767, и у још два примјера: *сћепъцъ*, *конъски*, *зъ добрима ...* 1767, *перъстънъ* (1802), *дънъ* (1807).

Елица СТОЈАНОВИЧ

СУДЬБА СОГЛАСНОГО ХИ РЕДУЦИРОВАННОГО ГЛАСНОГО
В ГОВОРАХ ПАШТРОВИЧ И В ПАШТРОВСКИХ ДОКУМЕНТАХ

Резюме

В данной работе мы пришли к следующим выводам: 1) Согласный х частично сохраняется, а частично теряется как в говорах Паштрович, так и в Паштровских документах, восходящих к 17-19 векам. 2) Вместе редуцированного гласного в сильной позиции встречаем гласные а и е (не наблюдается по какому правилу замена происходит) и в говорах Паштрович, и в Паштровских документах.